

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TERMIN YARADICILIĞININ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

A.H.Turabova

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

Sosial elmlər kafedrası, müəllim

aynurturabova77@gmail.com

Nəşr tarixi

Qəbul edilib: 1 iyun 2020

Dərc olunub: 5 iyul 2020

© 2020 ADBTİA Bütün hüquqlar qorunur

Annotasiya: Hər bir dövlətin ən dəyərli və ən mühüm sərvətlərindən biri məhz o dövlətin dilidir. Dil çox mürəkkəb bir struktura malik olsada, dilin əsasını sözlər təşkil edir. Cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər bir başa dilin daxili inkişaf qanunlarına, onun leksik qatına və terminologiyasının inkişafına təsir edir. Terminlər hər bir dilin əvəz olunmaz və ayrılmaz hissəsi hesab oluna bilər. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman keçdikcə terminlərin sayı artır və terminologiyanın bu cür sürətlə inkişaf etməsi, hər gün yeni terminlərin yaradılması və ya bəzi terminlərin ümumişlək sözlər qrupuna daxil olması, ingilis dilində termin yaradıcılığına aktual bir məsələ kimi baxılmasına səbəbdir.

Dilin lüğət tərkibində yeni anlayışların, terminlərin yaranması cəmiyyətin inkişafı, cəmiyyət daxilində baş verən proseslər, bu proseslərin nə yöndə davam etməsi və cəmiyyətin üzvləri olan insanların bu və ya digər hadisəyə münasibətinin bildirməsi ilə çox sıx bağlıdır. Ətraf mühitdə baş verənlər yalnız insan şüuruna, təfəkkürünə təsir etmir, eləcə də insanın dilinə böyük bir təsir göstərir. İnsanların dünyagörüşü genişləndikcə, fərqli hadisələrə münasibəti dəyişdikcə insanlar fikirlərini daha dəqiq və daha dolğun ifadə etməsi üçün yeni leksik vahidlərə ehtiyac duyur. Terminlərin leksik - semantik xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, bu əlaqələr sistemlər daxilində və sistemlər arasında ola bilər. Beləliklə, sistem daxilində olan əlaqələrin analizi göstərir ki bu cür əlaqələr olan zaman eyni terminin eyni terminoloji sistemin daxilində çoxmənalı olması izlənilir. Sistemlər arası olan semantik əlaqələrdə ter-

minlər filoloji terminologiyanın sahəsində anlayışları adlandırması üçün terminli işarələr kimi çıxış edir. Sistemlər arası fəaliyyət göstərən çox mənalı terminin mənası terminoloji söz birləşməsinin tərkib hissəsində izlənilir və burada termin invariantın semantik nüvəsi kimi çıxış edir. Apardığımız araşdırmalar bunu göstərir ki, sistemlər arası olan əlaqələr həm terminin çoxmənalılığın, həm də terminlərin omonimiyasını yaradır. Bir çox dilçilər terminlərin qəti şəkildə çoxmənalı olmamalarını və hər bir terminin olduğu mühitdən, yəni mətndən mənasının asılı olmadığını vurğulasa da, digər qrup alimlər terminlər arasında mövcud olan omonimiyin xoşagəlməz hal kimi qiymətləndirsə də bu halın mövcudluğunu redd etmir. Deməli, Azərbaycan və İngilis dillərinin termin yaradıcılığında leksik-semantik üsulu çox geniş tətbiq olunur. Leksik-semantik üsullar vasitəsi ilə terminlərin semantik, yəni mənə yükü artır və genişlənərək yeni mənəylə yeni termin yaranır. Leksik – semantik üsul vasitəsi ilə yaranan terminlərə heç bir şəkilçi və ya ingilis dilində mövcud olan prefikslərin sözün əvvəlinə tətbiq ilə yaranmır. Beləliklə, leksik – semantik üsullar kimi növbəti üsulları qeyd etmək olar: kalka və ya kalka etmə üsulu, abbreviaturalar, ümumişlək sözlərin öz mühitindən götürülərək terminə çevirilməsi, terminləşmə, iki terminin birləşməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb terminlər, konversiya üsulu ilə yaranan yeni terminlər və s.

Açar sözlər: *termin, terminologiya, terminoloji sistem, leksik-semantik xüsusiyyətlər, terminoloji vahidlər.*

İngilis və Azərbaycan dillərində zaman keçdikcə terminlərin sayı artır və terminologiyanın bu cür sürətlə inkişaf etməsi, hər gün yeni terminlərin yaradılması və ya bəzi termin-

lərin ümumişlək sözlər qrupuna daxil olması, ingilis dilində termin yaradıcılığına aktual bir məsələ kimi baxılmasına sövq edir. Hər bir dövlətin ən dəyərli və ən mühüm sərvətlərindən biri məhz o dövlətin dilidir. Dil çox mürəkkəb bir struktura malik olsada, dilin əsasını sözlər təşkil edir. Cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər bir başa dilin daxili inkişaf qanunlarına, onun leksik qatına və terminologiyasının inkişafına təsir edir. Terminlər hər bir dilin əvəz olunmaz və ayrılmaz hissəsi hesab oluna bilər.

İnsanların həyatında yeni məşğuliyyət sahələri artdıqca insanlar yeni, əvvəl mövcud olmayan, alətlər və ya texnikaya aid bir şeylər yaradır. Bu yeni meydana gələn əşyaları və ya baş verən prosesləri adlandırmaq üçün insanlar müəyyən sahələrə aid yeni terminoloji vahidlər yaradır. Nəticə olaraq xüsusi sahəyə məxsus olan yeni terminlər dildə mövcud olan bir çox sözlərin və ya söz qruplarının müəyyən əsaslar üzrə dilin lüğət tərkibində diferensiallaşmasına səbəb olur. Yəni, cəmiyyətin həyatında baş verən bütün dəyişikliklər bir başa dildə özünü əks etdirir.

Dilin lüğət tərkibində yeni anlayışların, terminlərin yaranması cəmiyyətin inkişafı, cəmiyyət daxilində baş verən proseslər, bu proseslərin nə yöndə davam etməsi və cəmiyyətin üzvləri olan insanların bu və ya digər hadisəyə münasibətinin necə bildirməsi ilə çox sıx bağlıdır. Ətraf mühitdə baş verənlər yalnız insan şüurna, təfəkkürünə təsir etmir, eləcə də insanın dilinə böyük bir təsir göstərir. İnsanların dünyagörüşü genişləndikcə, fərqli hadisələrə münasibəti dəyişdikcə insanlar fikirlərini daha dəqiq və daha dolğun ifadə etməsi üçün yeni leksik vahidlərə ehtiyac duyur. Dilin terminologiyası çoxlu termin sistemlərindən ibarətdir. Termin elə bir söz və ya qrup sözlərdir ki, xüsusi sahəyə aid olan anlayışları adlandırmaq üçün istifadə olunur. Bu gün mövcud olan terminlərin əksəriyyəti lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. İngilis dilinə xas terminlər müxtəlif sahələrə aid ola bilər. Misal olaraq bəzi terminləri göstərmək olar: *amplitude* (fizika elminə aiddir), *antibiotic* (tibb), *arabesque*, *feedback*, *fission*, *frame*. [1, s. 229]

Biz hesab edirik ki, əgər əvvəllər terminlərin mənalarını bilmək insanlara o qədər

də zəruri deyildisə, hal-hazırda texnologiyanın inkişafını nəzərə alaraq aydındır ki, terminlər artıq gündəlik həyatımızda da çox istifadə olunur.

İngilis dilində çox sayda terminlər var və onların yaranma səbəbi cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəmək və sürətlə inkişaf edən texnologiya, və elmə çatmaqdan ibarətdir. İngilis dilində terminlərin yaradıcılığının üsullarından biri də artıq dildə mövcud olmuş sözlərin istifadəsi ilə yaranan terminlərdir. Məsələn: 1380-ci ildə yaranan “*transport*” termini latın dilində “*transporter*” sözündən yaranmışdır. Mənası isə daşımaq idi. “*Transporter*” sözü isə iki müxtəlif sözdən ibarət idi “*trans*” mənası “*across*”, yəni “*əks tərəf*” və “*portare*” mənası isə “*to carry*”, yəni “*daşımaq*”. Belə ki, sözün ilk mənası əks tərəfə daşımaq idi. Terminoloji vahid bir müddət sonra mənasını dəyişərək “*means of conveyance*”, yəni “*daşıma yolu*” mənasına mənsub oldu. Nəticə olaraq “*transportation*” sözünün əsası qoyuldu və artıq 1853-ci ildə bu termin yazılı mənbələrdə öz əksini tapdı. [2, s. 82]

İngilis dilində olan terminlərin yaradıcılığının yaranma üsulları İ.V.Arnolda görə bunlardır:

- 1) Clipping (kəsmə), ellipsis, blending (birləşmə), qısaltma üsulu ilə yaranan terminlər:

translator receiver→*transistor*→*trannie*,
cybernetic space→*cyberspace*,
education entertainment→*edutainment*,
television text→*teletext*,
ecological architecture→*ecotecture*,
extremely low frequency→*ELF*,
biological electronic→*bionic*.

- 2) Latın və Yunan dilindən götürülmüş sözlərinin birləşməsindən: *aerodrom*, *aerodynamics*, *cyclotron*, *microfilm*, *telegenic*, *telegraph*, *thermonuclear*, *telemechanics*, *supersonic*.

- 3) Eyni dil daxilində digər terminoloji sistemlərdən götürülmüş alınma sözlər. Məsələn dilçilikdən götürülmüş terminlər: *metaphor*, *metonymy*, *synechdoche* və *digərləri*. [3, s. 134-150]

Bu üsullar sözdüzəltmə (word-formation), hansı ki, mürəkkəb sözlərə (composition),

semantik yerdəyişməyə (semantic shift) və törəməyə (derivation) aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən bir termin onu dilə gətirən insanla bir başa əlaqədədir. Məsələn, radioya aid olan “*anode*” and “*cathode*” terminləri M. Faraday tərəfindən, “*vitamin*” termini 1912 –ci ildə Dr. Funk tərəfindən, “*bionics*” termini 1960-cı ildə Ohayo (Ohio) ştatında simpozium zamanı ərsəyə gəlmişdir. Termini dildə ərsəyə gətirən insanlar yaratdığı terminə müəyyən bir məna verirlər və verdikləri mənaya görə müxtəlif səbəblər və motivlər gətirirlər.

Terminlərin hansı üsullarla yaradıldığından asılı olmayaraq terminlərin mənaları dünyanın mədəniyyət tarixi üçün çox önəmli məna daşıyır. Alınma prosesi bütün sahələrdə mövcud olduğna görə bütün terminologiyanın beynəlxalq olması izlənilir.

İngilis dilində terminlər bəzən də gündəlik danışmada istifadə olunan ümumişlək sözlərə də çevrilə bilirlər.

Məsələn, radio və televizorla əlaqəli terminlər – *antena (antenna)*, *teletayp (teletype)*, *tranzistor (transistor)*, *qısa dalğalar (short waves)* - hal-hazırda insanların əksəriyyəti tərəfindən istifadə olunur və mənaları dərk edilir. Bu prosesdə terminlər özlərinə xas terminoloji xüsusiyyətləri itirərək gündəlik ünsiyyətdə istifadə olunan sözlərin siyahısına keçid etmiş olurlar. İngilis dilində termin yaradıcılığının mənbələrindən biri də son zamanlar diqqət mərkəzində olan elm və texnologiya sahələrində yaranan yeni terminlərdir. Bu terminlər bizim qarşımıza qəzetlərdə və məşhur jurnallarda və hətta bədii ədəbiyyatlarda da qarşımıza çıxmağa bilirlər. Buna misal kimi astronomiya terminlərindən alınma kimi “*black hole*” və “*white hole*” söz birləşmələrini göstərmək olar. [1, s.233] Leksik-semantik üsulla yaranan terminlər terminoloji sistemin inkişafının fərqli mərhələlərdə özlərini müxtəlif şəkildə göstərir. Əsasən ümumişlək sözlərin semantikasında müəyyən dəyişikliklər nəticəsində terminləşmə prosesi izlənilir. Yəni, terminlər artıq mövcud olan sözlər əsasında yarıdır və sözlər yeni məna qazanır.

Məsələn: *client-müştəri*, *bonus-mükafat*, *balance-qalıq*, *accumulation – yığım*, *account-hesab*, *abundance-bolluq*, *category-dərəcə*,

crash-iflas, *crisis-böhran*, *deduction-ayırma*, *demand-tələb*, *market-bazar*, *means-vəsait*, *list-siyahı* və s .

Termin yaradıcılığının leksik-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən, dilçiyə aid terminoloji vahidlərinin lüğətlərdə toplanması, sistemləşdirilməsi və aydın şəkildə izahının verilməsi terminlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Bu cür lüğətlərin bir neçəsini qeyd edək: 1939-cu ildə D. Quliyev tərəfindən tərtib edilmiş “Rusca-azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğəti”, 1954-cü ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı tərəfindən “Dilçilik terminlərin lüğəti” nəşr olunmuşdur. Bu dilçilik lüğətində hər bir terminin mənası təsvir olunur və lüğətin tərkibində Avropa dillərindən götürülmüş terminlər də yer almışdır. 1969-cu ildə Ə. Fərəcov tərəfindən yazılmış “İzahlı dilçilik lüğəti”ndə son illərdə yeni yaranmış terminlərin aydın şəkildə izahı verilmişdir və bu lüğət bir çox filoloqlar tərəfindən geniş istifadə olunmuşdu; Lalə Qurbanova tərəfindən yazılmış “Dil sistemində terminoloji leksika” (2006) lüğəti də mühüm rol oynayır və s.

Artıq 1980-cı illərdə terminlər geniş vüsət almağa başlamışdır ki, bunun nəticəsi olaraq da müxtəlif terminoloji lüğətlər yazılmışdır. Terminlərin yaranma mənbəsi kimi həm də dilçilik elmi sahəsində yaranan terminləri göstərmək olar. Belə ki, 1989-cu ildə M.İ. Adilov, Z.N. Verdiyeva, F.M. Ağayeva tərəfindən “İzahlı dilçilik terminləri” kitabı yazılmışdır. Bu kitabda dilçilik sahəsinə aid terminlər əlifba sırası ilə mənaları ilə birgə verilmişdir. Lüğətdə terminlərin izah olunması üçün gətirilən misalların çoxu Azərbaycan dilindən götürülmüşdür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ümumi dilçilikdə işlənən terminlərin çoxu Hind-Avropa dilçiliyində, həmin dillərin əsasında meydana gəlmişdir. Terminlərdən bəzilərinə nəzər salaq: “*aleksiya*” - psixi-fizioloji proseslərin pozulması ilə əlaqədar hərfləri seçə bilməmək, onları birləşdirib oxuya bilməməkdən ibarət dil pozğunluğu; “*törəmə söz*”- şəkilçi artırmaqla düzələn söz. [5, s.13,290]

Yeni terminlərin yaranması son zamanlarda tərcüməçilik sahəsində də çox ya-

yılmışdır. Yeni terminlərin tərcüməsi zamanı ən əsas məsələlərdən birdi də terminlərin nə üsullarla, metodlarla yaranmasıdır. Belə ki, ən çox istifadə olan üsullardan biri də alınma metodudur. Məhz bu səbəbdən də internasionalizm sözlərinin sayı gün keçdikcə artır. Terminlərin yaranmasında əsas resurslardan biri internetdir. Bizim üçün artıq normal haldır ki, *brauzer, instalyasiya, aprejd, brandmauer, bloq, provayder* kimi terminləri gündəlik həyatımızda eşidək və işlədək. Əlavə olaraq, televizor izləyən zamanda çoxlu terminlərlə rastlaşırıq: *elektrotat, sammit, promouter, merçendayzer, distribyutor* və s. Bu cür terminlərin yaranma üsulu transliterasiya adlanır, yəni alınma sözün tələffüz forması Azərbaycan hərfləri ilə verilir. Alınma prosesin bir neçə növü var. Belə ki, tam internasionalizm olmuş terminlər var, yəni terminin həm xarici forması həm də mənası alınır, məsələn “*resonance*”- *rezonans*, “*balance*”- *balans*. Digər terminlərin yaranma üsulu isə alınma sözlər yolu ilə alınma sözün xarici formasının alınması və dilə xas olan affiksinin artırılması, məsələn “*vibration*”-*vibrasiya*, “*abstraction*”- *abstraksiya*.

Azərbaycan dilinin daxili imkanlarını nəzərə alaraq terminlər müxtəlif yollarla yaradıla bilər. Buna misal olaraq semantik, morfoloji, sintaktik, sözlərin ixtisarı və qısaldılması və kalka üsulları. Qısa olaraq hər bir üsula nəzər salaq.

1. Semantik üsuldən istifadə edən zaman sözün semantik yükü artır və nəticə olaraq məna genişlənir. Misal üçün, *bölmə, yuva, güc, ailə, yaddaş* və s. Bu cür üsulla yaranan sözlərin sayı çoxdur. Bu yolla yaranan terminlər semantik konversiya yolu ilə əmələ gəlir.

Leksik-semantik üsulun rolu termin yaradıcılığında çox böyükdür. Bu üsulu tam şəkildə öyrənməsək terminlərin məna inkişafını, onların xüsusiyyətlərini və terminin hansı sahəyə aid olduğunu, hansı mənanı ifadə etdiyi bilmərik. Qeyd etmək mühümdür ki, təəssüf ki məhz bu üsul terminologiyada omonimlik yaratdığı üçün, terminologiyayı da dəqiqlikdən məhrum edir.

Leksik-semantik xüsusiyyətləri tədqiq edərkən, sintaktik üsuldən də bəhs etmək lazımdır. Sintaktik üsulla yaranan terminlər

iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən yaranan mürəkkəb terminlərdir. Misal üçün, *yaddaş, sürət qutusu* və s. İngilis dilinə nəzər yetirdikdə aşkar etmək olar ki, sintaktik üsulla yaranan terminlər, yeni struktur cəhətdən mürəkkəb terminlər (complex terms) bir neçə üsulla yarana bilər:

a) tire vasitəsi ilə yaranan mürəkkəb terminlər. Bu cür üsulla yaranan terminlər sadəcə iki sözün tire vasitəsi ilə ayrılması nəticəsində meydana gəlir.

Məsələn: *composer-conductor* (*bəstəkar-dirijor*), *high-definition television* (*yüksək təyinatlı televizor*).

b) Birləşmə yolu ilə yaranan terminlər: *downsizing* (*azalma*), *outflow* (*sızma*). Qeyd etmək lazımdır ki, bu yolla yaranan terminlər sadəcə birləşərək yeni bir termin meydana gətirir.

c) Heç bir vasitə olmadan ayrı yazılan, lakin mürəkkəb termin sayılan terminlər.

Məsələn: *member country* (*üzv olan ölkə*), *information highway* (*əsas məlumat yolu*) [6, s. 114-128].

2. Növbəti üsul isə kalka üsuludur. Kalka üsulundan istifadə edərək yaranan terminlər hərfi tərcümə ilə yaranan terminlərdir. Belə ki, bu yolla yaranan terminlər tərcümə zamanı digər dildə olan terminin hissələrini sözbəsöz tərcüməsi nəticəsində əmələ gəlir. Məsələn, *waterproof*- *su keçirməyən*. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, artıq mövcud olan terminlərin mənalарının genişlənməsi üsulu ilə yaranan terminlər omonimlərin yaranmasına səbəb olur. [7, s.135] Çox zaman elə terminlərlə rastlaşmaq olar ki, onların tərcüməsi ya münasib deyil, ya da mümkün deyil. Bu halda terminlər olduğu kimi qalır və bu da beynəlxalq sözlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu yolla düzələn terminlər daha çox Türk dilində rastlanır, məsələn: *grammatika* – *dil bilgisi*, *sinonim* – *eş anlamlı*. S.A.Sadıqova bu üsul haqqda bunları yazır: “Kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modeli üzrə qurulmuş sözlər, yaxud ifadələrdir” [8, s. 125]. Terminoloji sistemdə kalka üsulu ilə yaranan terminləri üç müxtəlif qrupa ayırmaq olar:

- 1) qrammatik quruluşlarına və ibarət olduğu sözlərin bir-birinə bağlanmasına görə,
- 2) terminlərin ibarət olduğu nitq hissələrinin iştirakına görə,
- 3) terminlərin tərkibini təşkil etdiyi elementlərin hansı mənbələrdən olmasına görə.

Baxmayaraq kalka üsulu əvvəllər Azərbaycan dilində o qədər də istifadə olunmurdu, lakin son zamanlarda bu yolla yaranan terminlərin sayı getdikcə artır. Kalka yolu ilə yaranan iki komponentli terminlərin strukturuna nəzər salsaq, görmək olar ki terminlər ən çox sifət + isim, isim + isim nitq hissələrinin birləşməsindən ibarət olurlar. [9, s. 187-194]

3. İngilis dilinin termin yaradıcılığında ən çox izlənilən yeni terminlər yaranma üsullərindən biri konversiyadır (conversion). Bu üsul vasitəsi ilə termin yaradılarkən heç bir şəkilçidən istifadə olunmur. Bu səbəbdən bu üsulu termin yaradıcılığında məhz leksik-semantik üsullarına aid etmək olar. Deməli, konversiya metodu ilə yaranan terminlər heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçid edir və nəticə etibarlı ilə terminin leksik-semantik xüsusiyyətləri dəyişir. Adətən bu isimin feilə keçməsi və sifətin isimə keçməsi nəticəsində baş verir. Məsələn, leksik vahid hesab edilən “*draft*” sözü 14-cü əsrdən bəri nitq hissəsi kimi isimə məxsus idi və mənası “*məktubun korlanmış (kobud) nüsxəsi*” idi. 1745-ci ildən bəri “*draft*” termini hal-hazırda hamımızın istifadə etdiyi “*qaralama*” mənasında istifadə olunmağa başladı. Maraqlisi odur ki, 19-cu əsrdən bəri “*draft*” termini yalnız isim kimi yox, həm də hərəkət bildirən feil kimi istifadə olunmağa başladı. Feil kimi “*draft*” termini “*proyekt yaratmaq*”, “*eskiz yaratmaq*” mənalarında istifadə olunur. Digər misal “*clue*” sözüdür. Xarici dil tədris metodikasında “*clue*” termininin mənası “*düüncə gedişatı*” deməkdir. 1934-cü ildən “*clue*” termini isim kimi istifadə olunmasına baxmayaraq 1660-cı ildən bu termin feil kimi “*önəmli faktlar haqqda məlumat vermək*” mənasında istifadə olunmağa başladı.

Məsələn: “*output*” (buraxılış) isim kimi və “*output*” feil kimi, “*Google*” isim kimi “*google*” feil kimi, “*export*” isim kimi

“*export*” feil kimi, “*import*” isim kimi “*import*” feil kimi və s. [10, s. 68-72]

4. Terminləşmə ele bir prosesdir ki, dildən götürülmüş söz və ya söz birləşməsi öz adı mühitindən götürülüb xüsusi dilə keçərək artıq bir konsept və ya anlayış ifadə edir, yəni adı söz terminə çevirilir. Bu prosesdə sözə heç bir şəkilçi artırılmır və sözün yalnız leksik-semantik xüsusiyyəti dəyişir. Məsələn: “*interaction*” sözü gündəlik istifadəsi olan sözlərdəndir, mənası isə *qarşılıqlı əlaqədir*, lakin kimya sahəsində bu söz kimyəvi elementlər arasında olan əlaqəni bildirir. Deməli, ümumişlək söz öz gündəlik mühitindən alınaraq xüsusi mühitə keçərək termin oldu.

5. Sonuncu üsullardan biri də qısaltmalar, yəni abbreviaturalardır. Bu üsul digər üsullara nisbətən daha yenidir. Bu üsuldən istifadə edən zaman sözləri müəyyən bir formaya qısaltılır və nəticə olaraq abbreviaturalar yaranır. Baxmayaraq ki, bir çox dilçilər abbreviaturaları tələffüz formasına görə 3 qrupa ayırırlar (hərfi-səsli abbreviaturalar, hərfi abbreviaturalar və səsli abbreviaturalar), S.Sadıqova isə abbreviaturaları növbəti qrupa ayırır:

a) Hərfi ixtisarlar - bu üsul daha çox dilçilik terminologiyasında geniş istifadə olunur. Bu qrupa aid qısaltmalar sadəcə sözlərin baş hərflərindən ibarət olurlar. Məsələn: Kazan Dilçilik Məktəbi - KDM, Dillərin Tipoloji Təsnifi-DTT, Füsey Nəzəriyyəsi-FN, Funksional Dilçilik Məktəbi-FDM və s. İngilis dilində abbreviaturalar üsulu ilə yaranan terminlərə nəzər salsaq, belə misallar verə bilərik: *ABC-American Broadcasting Company*, *BC-Before Christ*, *BR-British Rail*, *GPS-Global Positioning System*, *NBC-National Broadcasting Company* və s.

b) Qarışıq ixtisarlar;

c) Heca-termin ixtisarlari-bu cür ixtisarlarda bir sözün başlanğıc hissəsi və digər sözün tam hissəsi ilə birləşdirilir. Məsələn: *hidroleksem*, *hipersema*, *hiperurbanizm*, *subordinativ*, *desemantikləşmə*, *etnolinqvistika*, *paleoqrafiya*, *siqnifikasiya*, *sinsemantika*, *transformasiya*, *ecological nature - econature*, *transformativ formation-transformation* və s [11, s. 124-133]. Qeyd etmək lazımdır ki, termin yaradıcılığında leksik-semantik xüsusiyyətlərindən danışarkən bir neçə müxtəlif üsul

lar qeyd olunsada, abbreviatura üsulu digər üsullardan çox fərqlənir. Çünki bu yolla yaranan terminlər yarandıqdan sonra yeni mənə və ya anlayış yaratmırlar, sadəcə qısaldılaraq digər məzmununda əlverişli şəkildə artıq mövcud olan termini ifadə edirlər. Lakin abbreviaturalar dil daşıyıcılarına hər zaman aydın olmur. Məsələn, ANS dedikdə hər kəs bir başa telekanalın adını başa düşür [12, s.114]. Bizim fikrimizcə, abbreviaturaların hər zaman dil daşıyıcıları tərəfindən anlaşılması mənfi bir haldır. Çünki, abbreviaturalar adi sözlərdən fərqli olaraq kontekstdən asılı deyillər və məhz bu səbəbdən onlar hər kəs tərəfindən başa düşülməlidirlər. Misal üçün, CAMAK dedikdə hər kəs bu abbreviaturanın nə mənəyə gəldiyini anlamayacaq, mənası isə *Computer Application for Measurement and Control*.

İngilis dilində də termin yaradıcılığının leksik-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq edən zaman, biz aşkar etdik ki, bu üsul bu dildə də çox geniş istifadə olunur. Termin yaradıcılığının leksik-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən terminin leksik-semantik cəhətdən digər leksik vahidlərindən fərqləndirən tərəflərini qeyd etmək istərdik. V.P.Danilenkonun sözlərinə görə, terminləri digər dil vahidlərindən fərqləndirən odur ki ümumişlək sözlərin ədəbi dildə üç əsas leksik mənası var: nominativ (əsas), frazeoloji və sintaktik. Lakin terminlərin yalnız bir əsas mənası var-nominativ mənə, hansı ki hər bir terminin təbiətində əvvəldən bəri mövcuddur [13, s. 53]. Lakin, V.Danilenko-dan fərqli düşünən S.V.Qrinyov hesab edir ki: “terminləri dilin digər vahidlərindən fərqləndirən cəhət terminlərin istifadəsinin spesifikliyidir, yeni xüsusiyyəti”. Diqqətimizi cəlb edən yanaşmalardan biri K.Y.Averbuxun yanaşmasıdır. Onun fikrincə terminin ən əsas tərkib hissəsi onun strukturudur və o hesab edirdi ki, termin yalnız söz birləşməsi şəklində çıxış edə bilər. Tək sözdən ibarət terminlərsə sadəcə istisnadır [14, s. 118]. Lakin, biz bu fikirlə razılaşa bilmərik, çünki bir çox dillərdə terminlər məhz bir sözdən ibarətdir. Məlumdur ki, terminin ən əsas xüsusiyyətlərdən biri həmin terminin leksik mənasının aid olduğu sahə ilə korrelyasiya olunmasıdır. İngilis dilində terminin leksik-seman-

tik xüsusiyyətinə üç dənə sabitlənmiş şəkildə nece mövcud olan yanaşma var:

a) Terminin mənası həmin terminin leksik mənasıdır

b) Terminin leksik mənası onun ifadə etdiyi anlayışın mənası ilə üst-üstə düşür

c) Terminin ifadə etdiyi anlayışın mənası və terminin anlayışı üst-üstə düşür, lakin terminin özünəməxsus leksik mənası yoxdur.

Yuxarıda qeyd olunan yanaşmalar fərqli olsa da bir çox dilçilər tərəfindən qəbul edilmir. Lakin unutmamaq olmur ki, terminlərin yalnız xarici strukturu yoxdur, həm də onların daxili strukturu var. Terminin leksik-semantik xüsusiyyətini daha aydın şəkildə anlamaq üçün bir misala baxaq: “*adaption*” (*adaptasiya*) termini fərqli terminoloji sistemlərdə müxtəlif mənələrə malik ola bilər, lakin bu terminin mənələrinin birləşdirən ümumi leksik paradigmatik semadır ki burada invariantlıq kimi çıxış edir. Məsələn, radiolektronikada bu terminin mənası tikintidə və istismar zamanı istifadə olunan qurğudur; metodikada - çap olunmuş mətni maksimum dərəcədə qısaltmaq; leksikologiyada - dil vahidinin istifadə sahəsinin genişlənməsi. “*Adaption*” sözünün bütün qeyd olunan mənələri əslində ümumi semantik komponenti olan invariantın aktuallaşmasıdır [15, s. 146-152]. Terminlərin leksik - semantik xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, bu əlaqələr sistemlər daxilində və sistemlər arasında ola bilər. Beləliklə, sistem daxilində olan əlaqələrin analizi göstərir ki bu cür əlaqələr olan zaman eyni terminin eyni terminoloji sistemin daxilində çoxmənalılı olması izlənilir. Sistemlər arası olan semantik əlaqələrdə terminlər filoloji terminologiyanın sahəsində anlayışları adlandırması üçün terminli işarələr kimi çıxış edir. Sistemlər arası fəaliyyət göstərən çox mənalı terminin mənası terminoloji söz birləşməsinin tərkib hissəsisində izlənilir və burada termin invariantın semantik nüvəsi kimi çıxış edir. Apardığımız araşdırmalar bunu göstərir ki, sistemlər arası olan əlaqələr həm terminin çoxmənalılığın, həm də terminlərin omonimiyasını yaradır. Bir çox dilçilər terminlərin qəti şəkildə çoxmənalı olmamalarını və hər bir terminin olduğu mühtədən, yəni məntədən mənasının asılı olmadığını vurğulasada, digər qrup alimlər terminlər arasında mövcud olan

omonimliyın xoşagəlməz hal kimi qiymətləndirsədə bu halın mövcudluğunu redd etmir. Deməli, Azərbaycan və İngilis dillərinin termin yaradıcılığında leksik-semantik üsul çox geniş tətbiq olunur. Leksik-semantik üsullar vasitəsi ilə terminləri semantik, yəni mənə yükü artır və genişlənərək yeni mənəylə yeni termin yaranır. Leksik – semantik üsul vasitəsi ilə yaranan terminlərə heç bir şəkilçi və ya ingilis dilində mövcud olan prefikslərin sözü əvvəlinə tətbiq ilə yaranır. Beləliklə, leksik – semantik üsullar kimi növbəti üsulları qeyd etmək olar: kalka və ya kalka etmə üsulu, abbreviaturalar, ümumişlək sözlərin öz mühtindən götürülərək terminə çevirilməsi, terminləşmə, iki terminin birləşməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb terminlər, konversiya üsulu ilə yaranan yeni terminlər və s.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.I., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. “İzahlı dilçilik terminləri”, Maarif, 1989, s. 290.
2. Dəmirçizadə Ə. “Azərbaycan dilinin üslubiyatı”, Azərbaycan Dövlət tədris-pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı -Bakı,1962, 270 s.
3. Арнольд И.В. “Лексикология современного английского языка”, Москва “Высшая школа”, 1986 s, 295 стр.
4. Горохова Н.В. “Структурные особенности образования терминов трубопроводного транспорта в современном Английском языке”, 2012 s. 162.
5. Qasimov M. Elmi-texniki tərəqqi və terminologiya. Elm və həyat, №4, 1975. s. 7
6. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, 230 s.
7. Ломте Д.С. Некоторые принципиальные вопросы отбора и построения научно-технических терминов, М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1941. — 26 с.
8. Hüseynova N.C. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi. (1920-1990-cı illər) Bakı, Nurlan, 2008. 139 s.
9. Terminologiya məsələlər. Red: S.A. Sadıqova Bakı-Elm -2004, 161 s.
10. Kalka üsulu ilə terminoloji leksikanın inkişafı. Filologiya məsələləri №8. Bakı, Elm və təhsil, 2014, s.187-194.
11. Kageura Kyo The Dynamics of Terminology: A descriptive theory of term formation and terminological growth, 2002, p. 322.
12. Terminologiya məsələlər. Red: S.A. Sadıqova. Bakı-Elm -2003, 156 s
13. Даниленко В.П. “Терминология: Опыт лингвистического описания”; М.: Наука, 1977, с.68.
14. Авербух К.Я., Карпова О.М. Лексические и фразеологические аспекты перевода, М.: Академия, 2009. — 176 с.
15. İsmayilova M.A. Azərbaycan dilində terminlərin linqvistik təhlili. Bakı, Ozan, 2006, 268 s.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОЛОГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

А.Г.Турабова

Азербайджанская Государственная Академия Физической Культуры и Спорта
Кафедра «Социальных наук», преподаватель
aynurturabova77@gmail.com

Аннотация: Одним из самых ценных и важных богатств любого государства является язык этого государства. Хотя язык имеет очень сложную структуру. Изменения в социально-политической жизни общества сказывается на внутренних законо-

мерностях развития языка, его лексическом слое и развитии терминологии.

Термин можно считать обязательной и неотъемлемой частью любого языка. Количество терминов в английском и азербайджанском языках со временем растет, и такое быстрое развитие терминологии де-

ляет создание новых терминов каждый день включение некоторых терминов в группу общеупотребительных слов актуальной проблемой в английском языке. Появление новых понятий и терминов в лексике языка тесно связано с развитием общества, направлением, в котором эти процессы продолжают, и тем как люди, являющиеся членами общества реагируют на то или иное событие. То, что происходит в окружающей среде влияет не только на человеческий разум, но и на человеческий язык. По мере расширения мировоззрения людей и изменения их отношений к различным событиям, людям нужны новые лексические единицы, чтобы более точно и полно выражать свои идеи.

Анализ лексико-семантических особенностей терминов показывает, что эти связи могут возникать внутри систем и между системами.

Таким образом, анализ связей внутри системы показывает, что когда такие связи существуют один и тот же термин считается неоднозначным в рамках одной и той же терминологической системы. В семантических отношениях между системами, термины действуют как терминологические знаки для обозначения понятий в области филологической терминологии.

Значение многозначного термина, оперирующего между системами прослеживается как часть терминологической фразы,

где термин выступает семантическим ядром инвариантности. Наше исследование показывает, что межсистемные отношения создают как неоднозначность термина, так и омонимию терминов. Хотя многие лингвисты подчеркивают что термины не являются двусмысленными и не имеют смысла из контекста, в котором используется каждый термин. То есть из текста другие группы ученых не исключают наличие омонимов между терминами как неприятное условие.

Таким образом в терминологии азербайджанского и английского языков широко используется лексико-семантический метод. Лексико-семантические термины не образуются путем применения каких-либо суффиксов или префиксов существующих в английском языке к началу слова.

Таким образом к лексико-семантическим методам можно отнести следующие методы: метод создания, калки или калки сокращения, транслитерация общих слов из их окружения, терминология, сложные термины, образованные путем объединения двух терминов, новые термины, созданные методом преобразования.

Ключевые слова: *термин, терминология, терминологическая система, лексико-семантические особенности, терминологическая единица.*

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF TERM CREATION IN THE AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES

A.H.Turabova

Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sport

Department of Social Sciences, teacher

aynurturabova77@gmail.com

Annotation: One of the most valuable and important resources of any state is the language of that state. Although language has a very complex structure, words are the basis of language. Changes in the socio-political life of language affect development of its lexical layer and the development of terminolo-

gy. Terms can be considered an indispensable and integral part of any language.

The number of terms in the English and Azerbaijani languages is growing over time and such rapid development of terminology, creation of new terms every day or the inclusion of some terms in the group of

common words is to be considered a topical issue in English. The emergence of new concepts and terms in the vocabulary of society react to this or that event.

What happens in the environment not only affects the human mind, but also the human language. As people's worldviews expand and their attitudes toward different events change, people need new lexical units to express their ideas more accurately and fully.

The analysis of lexical-semantic features of terms shows that these connections can occur within system and between systems. Thus, the analysis of the relationships within the system shows that when such relationships exist the same term is observed to be ambiguous within the same terminological system. In semantic relations between systems, terms act as terminological signs to name concepts in the field of philological terminology.

The meaning of a polysemous term that operates between systems is traced as part of a

terminological phrase, where the term acts as the semantic nucleus of invariance. Our research shows that inter-system relationships create both the ambiguity of the term and do not make sense from the context in which each term is used, i.e. from the text, other groups of scholars do not rule out the existence of homonyms between terms as an unpleasant condition.

Thus, the lexical-semantic method is widely used in the term creation of the Azerbaijani and English languages.

Thus, the following method can be mentioned as lexical-semantic methods: kalka or kalka – making, method, abbreviations, transliteration of common words from their environment, terminology, complex terms formed by combining two terms, new terms created by conversion method, etc.

Keywords: *term, terminology, terminology system, lexical and semantic features, terminology units.*

QORXUNUN TƏZAHÜRÜNDƏ İDMANÇI ŞƏXSİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ MƏHDUDİYYƏTLƏRİ VƏ BUNUN ÖHDƏSİNDƏN GƏLMƏK YOLLARI

p.s.ü.f.d, dosent N.Ə.Mamayeva

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

Sosial elmlər kafedrası

nani1964@list.ru

Nəşr tarixi

Qəbul edilib: 1 iyun 2020

Dərc olunub: 5 iyul 2020

© 2020 ADBTİA Bütün hüquqlar qorunur

Annotasiya: Şəxsiyyətin formalaşması prosesində cəmiyyətdə obyektiv surətdə mövcud olan münasibətlər, maddi və mənəvi sərvətlər, davranış normaları subyektləşdirilir. Bu proses şəxsiyyətlə cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinin məcmusunu əhatə edir, insanda bu və ya digər keyfiyyətləri formalaşdırır. Bu gün məşqçilər idmançıların məğlubiyətinin səbəbini çox asanlıqla fiziki və texniki hazırlığın

üstünə yıxırlar. İdmanın əsas komponentlərindən olan nəzəri və psixoloji hazırlıq bir-birinə daha yaxındır. Daha çox çatışmayan cəhətlər isə psixoloji və nəzəri hazırlıqla bağlıdır. Əgər biz idmançılarımızda bu sahələri artırmağa bilsək, onlarda psixoloji hazırlığın paralel surətdə texniki, taktiki və fiziki hazırlığın da yüksəldiyini hiss edəcəyik. İdmançı bunu nəzəri yolla öyrənib qorxu hissini ruhundan çıxarmağın praktiki yollarını bilsə, onda o, bu hissi özündən uzaqlaşdırmağı tezliklə bacarar.

Açar sözlər: *şəxsiyyət, idmançı, psixoloji hazırlıq, psixotənziqləmə, qələbə.*